

Repliek: De nieuwe waterstaatsgeschiedenis

PETRA J. E. M. VAN DAM EN MILJA VAN TIELHOF

Graag gaan wij in op de uitnodiging van de redactie van de *BMGN* om te reageren op de opstellen van Bill TeBrake, Maarten Prak en Tim Soens in dit discussiedossier over ons boek, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*. Wij zijn bijzonder gelukkig en geveid met de grondige manier waarop zij zich van hun taak gekweten hebben. De discussianten hebben onze benadering kritisch tegen het licht gehouden en positief gewaardeerd. Bovendien hebben zij diverse belangrijke thema's op duidelijke wijze gepresenteerd en becommentarieerd, mede in het licht van bestaande debatten. In het volgende gaan wij ten eerste in op de plaatsing van ons werk binnen de waterstaats- en milieugeschiedenis van Nederland. Wij reageren vervolgens op de twijfels geuit over onze visie op de effectiviteit van het turfbeleid, in het kader van de spanning tussen overheidssturing en marktwerking. Ten slotte geven de gemaakte opmerkingen aanleiding ook enkele ideeën aan te reiken voor toekomstig onderzoek.

De nieuwe waterstaatsgeschiedenis

Zoals Bill TeBrake opmerkt, is de waterstaatsgeschiedenis in Nederland lange tijd tamelijk eenzijdig geweest, gericht op rechtsverhoudingen en instituties. Vanaf de jaren vijftig van de twintigste eeuw is de rechtshistoricus Henk van der Linden begonnen de ontwikkeling van het landschap te analyseren en te integreren. De toen nieuwe benadering werd al snel overgenomen door inmiddels gerenommeerde historici en historisch-geografen.¹ De laatsten keerden zich in de jaren zeventig af van de heersende visie dat grote geologische verschijnselen als klimaatverandering en zeespiegelrijzing de geschiedenis van Laag-Nederland bepaalden. Ze kozen voor een meer regionale benadering, waarin de invloed van de mens meer aandacht kreeg, vooral voor de periode na 1000 n.C. Daarmee werd een belangrijke brug geslagen tussen het geografisch en het historisch debat.

¹ H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Utrecht, 1956); J. L. van der Gouw, *De Ring van Putten. Onderzoekingen over een hoogheemraadschap in het Deltagebied* (Den Haag, 1967); C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuwse eiland in de middeleeuwen* (Assen, 1971); P. A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de middeleeuwen* (Hilversum, 2001); G. J. Borger, *De Veenhoop. Een historisch-geografisch onderzoek naar het verdwijnen van het veendek in een deel van West-Friesland* (Amsterdam, 1975); Idem, 'De bedreiger bedreigd', *BMGN*, CIII (1988) 522-533; J. Beenakker, *Van Rentersluze tot strijkmolen. De waterstaatsgeschiedenis en landschapsontwikkeling van de Schager- en Nedorperkoggen tot 1653* (Alphen aan den Rijn, 1988); T. Stol, *De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546-1653* (Zutphen, 1902).

Wat betreft de historische visie heeft lange tijd een benadering overheerst die we als lineair zouden willen karakteriseren. Vermoedelijk was dit een overblijfsel van de sterk nationalistische geschiedschrijving van de negentiende en vroege twintigste eeuw.² Naarmate de geschiedenis voortschreed en de beschaving toenam, kwam er meer land en minder water. Het land werd steeds droger en beter geschikt voor landbouw en bewoning. Dat in sommige perioden er ook weer meer water ontstond of dat er minder polders gesticht werden, en dat dit ook als iets positiefs gezien zou kunnen worden, werd geheel genegeerd. Of deze landschappelijke veranderingen misschien ook het gevolg konden zijn van doelrationeel menselijk handelen, gezien de vigerende economische conjunctuur bijvoorbeeld, werd al helemaal niet geïdentificeerd.

Een ander punt is dat er een grote preoccupatie met de kwantitatieve aspecten van het water bleef bestaan. Waterstaatsgeschiedenis was primair het verhaal van de strijd tegen het water en minder het omgaan met water. Het onderzoek richtte zich op landschapsvernatting, de ontwikkeling van de zeespiegel, en het beheer van dammen, dijken en sluisen. De kwaliteit van het landschap, de kwaliteit van het water, de zuur- of zoutgraad, de invloed daarvan op flora, fauna en menselijke gezondheid was geen object van onderzoek.

Eind twintigste eeuw is er weer belangrijke vernieuwing opgetreden, die tenminste vanuit twee historische hoeken een impuls kreeg. Een groep technologiehistorici onder leiding van Harry Lintsen schreef de geschiedenis van Rijkswaterstaat en koos daarbij voor een sterk contextuele benadering van de techniekgeschiedenis, met veel oog voor de instituties.³ De waterstaatsgeschiedenis werd zo goed geplaatst in de politieke, en deels ook in de economische en sociale ontwikkelingen. De andere vernieuwing werd zichtbaar in werken van auteurs die zich lieten inspireren door ecologische en milieu-historische vragen. Een belangrijke vertegenwoordiger uit deze hoek is Jan van den Noort. In zijn overzichtsgeschiedenis van het hoogheemraadschap van Delfland in de twintigste eeuw stelde hij resoluut de waterkwaliteit centraal, aan de hand van de trits verzilting, vervuiling, zuiveren. Ook Ludy Giebels liet zich in haar overzichtsgeschiedenis van het hoogheemraadschap van Rijnland in de negentiende en twintigste eeuw inspireren door vragen betreffende de waterkwaliteit. Zij slaagde erin 'moderne' vragen te integreren met 'traditionele.' Bovendien plaatste zij de geschiedenis van Rijnland in het grotere verband van de algemene historische ontwikkelingen.⁴

² J. van Veen, *Drain, Dredge, Reclame, the Art of a Nation* (Den Haag, 1948).

³ A. Bosch, W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel, 1998); W. van der Ham, *Heersen en beheersen. Rijkswaterstaat in de twintigste eeuw* (Zaltbommel, 1999); A. Bosch, *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving, 1798-1849* (Zaltbommel, 2000); E. A. M. Berkens, *Technocraten en bureaucraten. Ontwikkeling van organisatie en personeel van de Rijkswaterstaat, 1848-1930* (Zaltbommel, 2002).

⁴ L. A. M. Giebels, *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht, 2002); J. van den Noort, *De hand in eigen boezem. Waterkwaliteit in het hoogheemraadschap*

Behalve de Nederlandse voorbeelden, hadden wij ook belangrijke buitenlandse inspiratiebronnen. Het Vlaamse onderzoek over de middeleeuwse en vroegmoderne geschiedenis van de Vlaamse kustvlakte en de ‘wateringen’ (Vlaamse waterschappen) integreert milieuhistorische vragen met een multidisciplinaire methode.⁵ Een andere belangrijke inspiratiebron was het buitenlandse onderzoek naar de energiegeschiedenis van (vroeg)modern Europa.⁶ Het verhaal over de turfwinning, als onmisbare bron van energie, als werkgelegenheidsverschaffer, maar vooral als factor in de grootschalige landschapstransformatie in Rijnland is mede daardoor een van de belangrijkste rode draden van het boek geworden.

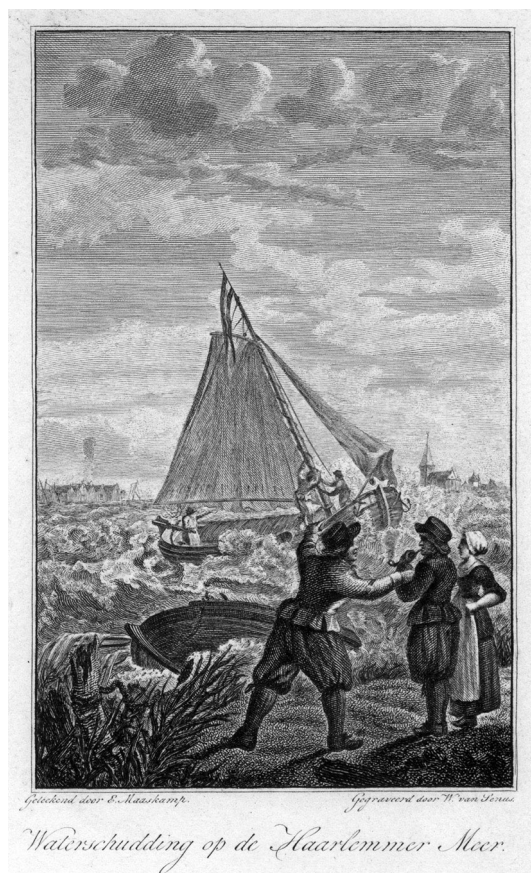
Ons inspireerden al deze werken om te formuleren wat voor de middeleeuwse en vroegmoderne periode milieuhistorisch relevante vragen waren en om de geschiedenis van mens en water nadrukkelijk in het grotere verband van de geschiedenis te plaatsen. Zo werden onze ambities gevoed en onze ‘contextuele waterstaatsgeschiedenis met een groen randje’ is een geschiedenis van de omgang met het water met aandacht voor landschap, waterkwantiteit en -kwaliteit, economie en instituties en met gebruikmaking van multidisciplinaire methoden.⁷ In onze historische visie staat voorop dat in Holland (eigenlijk in heel Laag-Nederland) ten aanzien van het water geen scheiding is te maken tussen natuurlijke en menselijke causaliteit. Het uitgangspunt is de interactie van samenleving en natuurlijke omgeving. TeBrake kiest hiervoor zelfs het begrip ‘negotiating.’ Het nieuwe verhaal van de waterstaatsgeschiedenis vanuit een ecologisch perspectief is volgens hem: ‘one that sees humans and their environments constantly negotiating with each other, sometimes leading to a gain of land with respect to water and at other times leading to a loss of land.’ Ingrepen in het landschap hebben bedoelde en onbedoelde gevolgen, die zowel

van Delfland, 1888-2003 (Delft, 2003). Andere voorbeelden van nieuwe waterstaatsgeschiedenis in: *De nieuwe waterstaatsgeschiedenis. Holland. Historisch tijdschrift*, XXXVI (2004) 3.

- ⁵ B. Augustyn, *Zeespiegelingen, transgressiefasen en stormvloeden in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIde eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief* (2 dln.; Brussel, 1992); D. Tys, ‘De omgang van de mens met overstromingsgevaar in de Belgische kustvlakte tussen de 8e en de 12e eeuw, enkele aanwijzingen’, *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, IV (1999) 23-43; E. Thoen, T. Soens, ‘Van landschapsgeschiedenis naar ecologische geschiedenis. Waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte in de late middeleeuwen en het Ancien Régime’, *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, VI (2001) 1-24; T. Soens, *Waterbeheer in een veranderende samenleving. Een ecologische, sociaal-economische en politiek-institutionele studie van de wateringen in het Vlaamse kustgebied tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de moderne tijden, Testregio: het Brugse Vrije* (3 dln.; Gent, 2006).
- ⁶ R.-P. Sieferle, *The Subterranean Forest. Energy Systems and the Industrial Revolution* (Cambridge, 2001); E. A. Wrigley, *Continuity, Chance and Change. The Character of the Industrial Revolution in England* (Cambridge, 1988); P. Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany* (Cambridge, 2006).
- ⁷ Inmiddels is de brede benadering van de waterstaatsgeschiedenis ook overgenomen in de overzichtsliteratuur. E. Beukers, ed., *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* (2 dln.; Hilversum, 2007).

positief als negatief kunnen uitpakken en zelfs kansen op nieuwe, creatieve oplossingen kunnen bieden. Onder de laatste schikken wij bijvoorbeeld de vorming van het Grote Haarlemmermeer. Het ontstaan is op te vatten als een gevolg van landschapsvernietiging door turfwinning, maar het enorme waterreservoir leidde op termijn tot een geweldige verbetering van de waterhuishouding, zeker in vergelijking met naburige waterschappen die niet over zulke meren beschikten.⁸ Voor iedere verandering in de relatie mens-water hebben wij zo expliciet de menselijke en natuurlijke oorzaken en gevolgen beschreven. Op deze manier wordt minder het lineaire perspectief gekozen, en is er meer aandacht voor de telkens terugkerende grote veranderingen in de geschiedenis.

'Waterschudding' op het Haarlemmermeer op 1 november 1755. Gegraveerd door W. van Seuns naar een tekening van E. Maaskamp (Collectie Atlas van Stolk)

⁸ Zie ook: M. van Tielhof, P. J. E. M. van Dam, 'Losing Land, Gaining Water. Ecological and Financial Aspects of Regional Water Management in Rijnland, 1200-1800', *Water Management, Communities, and Environment. The Low Countries in Comparative Perspective, c. 1000 - c. 1800. Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2005/2006* (2006) 63-94.

Het beleid ten aanzien van turfwinning

Alle discussianten hebben geconstateerd dat de turfwinning een zeer belangrijk thema is in ons boek. Prak schrijft terecht dat de turfwinning een dubbelrol speelde: enerzijds een bron van inkomsten en anderzijds een ecologische bedreiging. De hoogheemraadschappen moesten het toezicht op een verantwoorde winning uitoefenen en gezien het grote economisch belang van turf was dit een lastige taak. Het werd geen groot succes, zeker gemeten naar de uiteindelijke verwatering van het weidelandschap en het vooral in het begin van de achttiende eeuw voorkomende verschijnsel dat eigenaars afstand deden van hun land met alle schulden die erop rustten. Met Prak kunnen we het abandonneren van uitgegraven percelen een vorm van zwartrijden noemen, of misschien simpelweg een vorm van profiteren op kosten van de gemeenschap.⁹ De landeigenaars hadden hun voordeel gedaan met de turf en daarbij de grond vernietigd, maar droegen sinds de abandonnering niets meer bij aan de lasten van de regionale waterstaat noch aan andere collectieve lasten die via grondbezit gefinancierd werden. De discussianten lijken de manier waarop Rijnland het toezicht op de turfwinning heeft uitgeoefend, niet zo positief te interpreteren. Soens bijvoorbeeld erkent dat wij op dit punt een zeer genuanceerd standpunt huldigen, maar is er toch niet helemaal van overtuigd dat de jaarlijkse inspectieronden door de dijkgraaf verveners afschrikte van al te grote overtredingen. We grijpen de verschillende reacties graag aan om onze visie op dit punt te verhelderen.

Enerzijds onderschrijven we dat de wet- en regelgeving soms niet of niet goed werd gehandhaafd, dan wel slechts op een selectieve manier. Dat had allerlei oorzaken. Belangenverstremgeling bij overheidsfunctionarissen was er een van, want ook nadat in de zestiende eeuw aan de ergste vormen hiervan een einde was gemaakt, bleef dit voorkomen. Corruptie was een ander moeilijk uit te roeien fenomeen. Volgens ons is het echter veel te eenzijdig om alleen maar te wijzen op de gebreken van het uitgeoefende toezicht. Wij willen ook de positieve effecten benadrukken en verdedigen de visie dat het door Rijnland uitgeoefende toezicht en het gevoerde beleid ten aanzien van turfwinning in het algemeen, heeft gewerkt als een zwaar tegenwicht tegen de overheersing van economische krachten. Die krachten konden niet geneutraliseerd worden, maar door het toezicht is de turfwinning volgens ons daadwerkelijk afgeremd en zijn de schadelijke effecten ervan beperkt. We hebben daartoe in het boek drie argumenten aangevoerd.

Het eerste argument is het trage tempo van de landvernietiging (179, 313-314). Het afgraven van de percelen nam vele generaties in beslag. Ruim honderd jaar nadat in Rijnland het slagturven om zich heen had gegrepen, waren er nog nauwelijks percelen voldoende uitgebaggerd om er een droogmakerij te beginnen. Terwijl ten noorden van het IJ in de eerste helft van de zeventiende eeuw de ene na de andere droogmakerij werd gerealiseerd, konden in Rijnland slechts enkele kleine meertjes en plassen drooggemaakt worden

⁹ Zoals in M. van Tielhof, 'Financing Water Management. The Regional Water Board of Rijnland, 1500-1800', in: O. Gelderblom, ed., *The Political Economy of the Dutch Republic* (Aldershot, 2008) ter perse.

want de meeste polders bestonden nog (grotendeels) uit land. Historisch kaartmateriaal ondersteunt het beeld van een trage vervening. Dit was onder andere te danken aan het effectieve toezicht op de verveners die slechts een klein deel van hun land mochten vergraven en op bepaalde plekken helemaal niet mochten venen. Dat deze voorschriften globaal gesproken gehandhaafd werden, hebben wij afgeleid uit de indrukwekkende administratie die er van de turfwinning bleek te zijn gevoerd: eeuwenlang werd in de tientallen veendorpen in Rijnland systematisch bijgehouden door wie, waar, wanneer, hoeveel turf werd gewonnen. Ook vooraf werden verveners al geregistreerd omdat ze een vergunning nodig hadden. Verder werden door de dijkgraaf jaarlijks inspecties gehouden waarvan schriftelijk verslag werd gelegd. Zo ontstonden verschillende lange series: vergunningen, kohieren met daarin verveners en turfopbrengsten, en inspectieverslagen. De series zijn niet meer compleet bewaard, maar er is voldoende om overtuigd te raken van de systematiek van het geheel. Het is waar dat, zoals Soens aanhaalt, de dijkgraaf op zijn jaarlijkse inspecties slechts marginaal toetste, maar hij had een bode die vermoedelijk zijn visite voorbereidde en hij kon terugvallen op de uitgebreide lokale administratie (113, 176). Het is ook onmiskenbaar dat vele veenders ervoor kozen de regels steeds weer licht te overtreden en de boetes incalculeerden, maar er waren duidelijk grenzen. In het algemeen kon niet zonder vergunning van het hoogheemraadschap worden geveend, overtredingen werden niet gedoogd maar bestraft, en te allen tijde kon eenvoudig met behulp van de boeken worden nagegaan of iemand vergunning had om in een bepaald jaar op een bepaalde plek turf te winnen. Dit was zeker in de zestiende en zeventiende eeuw geen geringe prestatie gezien de toenmalige enorme versnippering van het turfbedrijf waardoor er duizenden veenders tegelijk actief waren.

Naast het trage tempo van de landdestructie is er een tweede argument om aan Rijnlands toezicht enige gunstige gevolgen toe te schrijven en dat is puur waterstaatkundig (177, 179). Het hoofddoel van het hoogheemraadschap was om de waterbeheersing in stand te houden en dat is wat anders dan de instandhouding van het boerenland. Het argument is dat de hele infrastructuur van waterwerken door de eeuwen heen tamelijk goed in stand blijkt te zijn gehouden. Dit gold ook voor de dijken en de landscheidingen die zelf grotendeels uit veen bestonden. Ze moesten voortdurend beschermd worden tegen mensen die er de schop in wilden zetten en dat is over het algemeen gelukt. Een evocatief voorbeeld is de landscheiding tussen Rijnland en Schieland die overeind bleef temidden van grote veenplassen.

Een derde argument is financieel van aard en luidt dat de turfwinning weliswaar lokaal hier en daar grote problemen heeft veroorzaakt, maar op regionaal vlak niet tot een financiële ramp heeft geleid (260-261, 314-315). Gezien het dramatische beeld in de literatuur over de fysieke aantasting van het veengebied, hebben we ons al bij de start van het onderzoek afgevraagd of het hoogheemraadschap niet ooit in grote financiële problemen was geraakt omdat land de basis was voor Rijnlands voornaamste inkomsten: de omslag, of morgengelden. Anders dan tegenwoordig werden de waterstaatslasten immers niet betaald door alle inwoners van een gebied, maar alleen door de eigenaars van landbouwgrond. Hebben de turfgravers met hun spaden en baggerbeugels

Rijnlands inkomsten niet letterlijk ondergraven? We hebben een analyse gemaakt van de hoeveelheid belastbare grond in ieder ambacht en hoe die zich in de loop der eeuwen ontwikkelde. In Rijnland bestond al vroeg een verfijnd systeem waarbij een fiscale (belastbare) morgen niet gelijk hoefde te zijn aan een reële of fysieke morgen. De verrassende uitkomst van dit onderzoek was dat de uitgebreide landvernietiging niet leidde tot een evenredige aantasting van de waterschapsheffingen. Dit had onder meer te maken met de vanouds slechte kwaliteit van veel veenweide, waardoor dit nooit volwaardig maar slechts tegen een lager tarief mee had gedaan in de heffingen. Dit was ook te danken aan waarborgsystemen, waarvan de wortels tot de middeleeuwen teruggingen en die in de zestiende en vooral in het laatste kwart van de zeventiende eeuw verder werden uitgewerkt. Hierdoor werd vaak nog omslag geïnd over morgens die fysiek al verdwenen waren. Alles bij elkaar verminderde het aantal belastbare morgens tijdens de agrarische depressie van de tweede helft van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw met minder dan tien procent, dus heel weinig.

De drie argumenten zijn even zovele redenen om te erkennen dat het beleid van Rijnland zijn uitwerking niet miste, maar dat het in tegendeel een institutionele kracht vormde als tegenwicht tegen de economische krachten. De economische ratio dicteerde dat alle veenweiden in dit extreem verstedelijkte gebied zo snel mogelijk omgezet zouden worden in brandstof ten behoeve van huishoudens en industrie. Onder deze omstandigheden was het op langere termijn behouden van het gehele veenweidegebied geen realistische optie. Afremming en beperking waren het hoogst haalbare.

Naast deze drie argumenten hebben we de situatie in de veendorpen aan het einde van de zeventiende en begin van de achttiende eeuw in een ander, breder, perspectief geplaatst door te wijzen op de rol van de economische conjunctuur (219, 315). Dat de dorpen er toen zo langdurig zo slecht aan toe waren, zowel in economisch als landschappelijk opzicht, was niet alleen het gevolg van de uitvening maar ook van een externe factor, namelijk de conjunctuur. In Rijnland raakten de percelen langzamerhand uitgeput toevallig op het moment dat de landbouwconjunctuur sterk verslechterde. Achteraf gezien luidde dit het begin in van een ongekend langdurige agrarische depressie. Wanneer de hoogconjunctuur van de Gouden Eeuw nog wat langer had aangehouden, zouden polders ongetwijfeld sneller zijn drooggemaakt waardoor de verwatering nooit een zodanig groot gebied tegelijk zou hebben betroffen. De grondprijzen waren tijdens de depressie echter zo laag dat investeringen uitbleven. Het plaatsen van de waterstaatsgeschiedenis in brede context, in dit geval van de economische geschiedenis, heeft hier als uitkomst dat de desolate staat waarin een aantal dorpen decennialang hebben verkeerd zeker niet alleen het gevolg was van een bepaald verveningsbeleid.

Poldermodel en andere thema's voor verder onderzoek

Prak vraagt zich af of de nieuwe geschiedenis van Rijnland bevestigt dat in de waterschappen het poldermodel werd ontwikkeld, in de zin van een cultuur waarin discussie, inspraak en compromis belangrijk werden gevonden en min of meer democratische verhoudingen bestonden. Hij vindt in ons boek

inderdaad vooral bewijzen van het tegenovergestelde. De invloed van gewone boeren en dorpingen was gebrekkig. Het hoogheemraadschap werd beheerst door adel en stedelijk patriciaat en de bijdrage van deze elites was onmisbaar voor het oplossen van de complexe coördinatieproblemen van de waterstaat.

Met het vaststellen van de grote rol van de regionale elites is het onderzoek naar de bestuurscultuur zeker niet uitgeput en dat komt vooral omdat we ervoor gekozen hebben andere vragen en thema's in ons boek centraal te stellen. Dat gold niet alleen voor ons, maar ook voor onze collega die zich concentreerde op de polders in Rijnland. Het schrijven van de geschiedenis van het hoogheemraadschap stond namelijk niet op zichzelf, maar maakte deel uit van het grotere Rijnlandproject dat in 2002-2006 aan de Vrije Universiteit werd uitgevoerd. Daartoe behoorde een promotieonderzoek naar de ontwikkeling van de waterstaatstechniek in Rijnland in de periode 1500-1856. Dit werd uitgevoerd door Siger Zeischka en het proefschrift is in mei 2007 met succes verdedigd.¹⁰ Hij concentreerde zich op het lokale niveau, dat van de polders en ambachten¹¹, terwijl wij het regionale niveau van het hoogheemraadschap als vertrekpunt hadden. Hoewel zijn proefschrift veel inzicht geeft in het functioneren en de samenstelling van polderbesturen, richtte zijn hoofdvraag zich op de waterstaatstechnische ontwikkelingen. Het thema van de bestuurscultuur is dus nog grotendeels braakliggend terrein.¹²

Soens heeft in een aanstekelijk artikel laten zien dat het mogelijk is de middeleeuwse waterstaatsorganisatie langs de meetlat van het poldermodel te leggen. De Vlaamse archieven bleken verrassend gedetailleerde informatie te bevatten over de besluitvormingsprocedures in de wateringeng. Wateringen waren over het algemeen groter dan de polders in Holland maar kleiner dan de hoogheemraadschappen. Ze hadden al in de centrale middeleeuwen een uitvoerende, bestuurlijke taak, terwijl de Hollandse hoogheemraadschappen pas vanaf de late middeleeuwen bestuurstaken kregen. Soens liet zien dat in de wateringeng discussie en overleg plaatsvond. Ook een ander element van het poldermodel, het streven naar consensus, werd meermaals aangetroffen.¹³ Hoewel het Nederlandse archiefmateriaal beduidend minder rijk is, heeft

¹⁰ S. Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland, 1500-1856* (dissertatie VU 2007). Een handelseditie is ter perse.

¹¹ De ambachten zijn de voorgangers van de gemeenten die de lokale waterstaatstaak uitvoerden al voordat de polders opkwamen.

¹² Na het schrijven van deze replek verscheen eind 2007 de bundel D. Bos, M. Ebben, H. te Velde, ed., *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam, 2007). Slechts één bijdrage daarin heeft betrekking op waterstaat, de rest gaat over polderen in meer algemene zin. Dit lijkt typerend voor hoe er over het poldermodel wordt geschreven. M. van Tielhof bereidt in reactie daarop een artikel voor over wat wij op dit moment eigenlijk weten van de bestuurscultuur in de polders in het verleden, en in hoeverre de kenmerken van het poldermodel daarop van toepassing zijn. ('Op zoek naar het poldermodel in de Hollandse waterstaatsgeschiedenis').

¹³ T. Soens, 'Polders zonder poldermodel? Een onderzoek naar de rol van inspraak en overleg in de waterstaat van de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, III (2006) 3-36, aldaar 13-17.

Zeischka voor de zeventiende en achttiende eeuw vastgesteld dat ook kleine boeren in Rijnlandse polderbesturen verkozen werden.¹⁴ Zowel Soens als Zeischka hebben bij de interpretatie van hun resultaten veel nadruk gelegd op de overheersende rol van de grotere grondbezitters op de waterstaat.¹⁵ Daarnaast constateerden beiden dat de situatie niet constant was, maar onder meer samenhang met de sociale en economische verhoudingen. In de Vlaamse wateringens was in de vroegste tijd nog wel sprake van inspraak en medezeggenschap van kleinere ingelanden. In de late middeleeuwen lijken die echter snel te zijn verdwenen. In Rijnland versterkte de lokaal gevestigde elite in de achttiende eeuw zijn positie tegenover stedelijke landeigenaren die eerder nogal wat zetels in polderbesturen hadden ingenomen.

Juist die veranderingen in de tijd, en de verklaringen daarvoor, zouden volgens ons onderwerp moeten zijn van verder onderzoek. Misschien zijn de mogelijkheden voor gewone boeren om invloed uit te oefenen op lokale waterstaatsaangelegenheden (op wat voor manier dan ook, via formeel ge-regelde rechten op inspraak en medezeggenschap of meer informele mechanismen) in Holland veel langer in stand gebleven dan in Vlaanderen. In ons boek over Rijnland hebben wij een casus gepresenteerd van een polder onder de rook van Haarlem, waar in het midden van de zeventiende eeuw conflicten ontstonden over de mate waarin de landeigenaren betrokken waren bij het polderbestuur (194-195). Ze waren vooral ontevreden over het gevoerde financiële beleid en het feit dat ze geen enkel inzicht kregen in de uitgaven, waarvoor zij uiteraard wel opdraaiden. De ingelanden wensten duidelijk wat meer democratische verhoudingen. Hoewel ze aan het kortste eind trokken, wijst het conflict erop dat het voor de ingelanden niet vanzelfsprekend was dat ze aan de zijlijn moesten blijven staan. Een hypothese zou kunnen zijn dat de positie van kleine ingelanden pas in de zeventiende eeuw echt onder druk kwam te staan onder invloed van concentratieprocessen in de landbouw en sterk stijgende kosten van de lokale waterstaat.

Verder zou Rijnland vergeleken moeten worden met andere waterschappen, vooral op het punt van de institutionele verandering die wij hebben beschreven als ‘van rechtbank tot bestuur’. In de vijftiende en zestiende eeuw vindt er een omvorming plaats van het hoogheemraadschap. Voorheen is de hoofdtaak die van rechtbank, naderhand wordt het ook een uitvoerend bestuur. Grote werken worden aanbesteed door het dagelijks bestuur en uitgevoerd door aannemers. Daartoe wordt de belastingheffing geïntensiveerd en het toezicht erop gecentraliseerd. Zelfs een algemene hermeting van het grondoppervlak blijkt nodig om de administratie op peil te brengen. Een groter ambtenaren-apparaat is onvermijdelijk. De centrale figuur wordt de secretaris. Niet alleen geeft hij als een soort algemeen directeur leiding aan de dagelijkse gang van zaken, ook is hij constant in gesprek met diverse belangengroepen in Leiden,

¹⁴ Zeischka, *Minerva in de polder*, 139.

¹⁵ Soens, ‘Polders zonder poldermodel?’, 26-33; T. Soens, ‘Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse kustvlakte in de late middeleeuwen’, *Jaarboek voor ecologische geschiedenis*, VI (2001) 39-55, aldaar 43-46; Zeischka, *Minerva in de polder*, 295.

Haarlem en Den Haag, waarvan niet alleen zijn correspondentie maar ook zijn vele reizen getuigen. Tegelijkertijd gaan vanaf begin zestiende eeuw de grootste landeigenaren, zoals de abdijen en de stedelijke instellingen, de traditionele vertegenwoordiging van de ambachten binnen het hoogheemraadschap verdrijven. De vertegenwoordiging van de grote landeigenaren institutionaliseerde in de loop van de zestiende eeuw tot een nieuw college, dat toezicht uitoefende op het Rijnlandse beheer via de goedkeuring van de jaarlijkse rekening.

Soens stelt dat vergelijkbare institutionele ontwikkelingen in de Vlaamse wateringen verklaard worden door veranderingen in sociaal-economische structuren op het platteland. Wij hebben de bovenbeschreven ontwikkelingen in Rijnland geïnterpreteerd als processen van centralisering en bureaucratisering, die plaatsvonden in nabootsing van vergelijkbare processen op het niveau van de centrale overheid en in reactie op grote uitdagingen die de natuur stelde, in het bijzonder de relatieve rijzing van de waterspiegel van de Zuiderzee, waardoor de zuidelijke IJdijk snel tot een zware zeedijk moest worden uitgebouwd. Argumenten hiervoor vonden wij ten eerste in de gelijktijdigheid van hervormingen op centraal niveau en in het hoogheemraadschap, met name ten aanzien van belastingen. Ten tweede is de invulling van ambten belangrijk. Essentiële Rijnlandse functionarissen zoals de secretaris bleken werkervaring te hebben opgedaan bij de centrale overheidsorganen en zij waren via familiebanden en andere relaties nauw verbonden met de professionals van de Habsburgse bureaucratie. Ten slotte, ook op het technische niveau van de uitwerking van de belastingafdracht waren er grote overeenkomsten tussen de Rijnlandse maatregelen en die van de centrale overheid (90-111). Dat de grote landeigenaren ten tijde van deze ontwikkelingen de inspraak gingen domineren kan een praktische consequentie van toegenomen bestuurlijke efficiëntie zijn. Iets dergelijks is ook terug te vinden in de geschiedenis van de Staten-Generaal. Daar gingen in de loop van de vijftiende eeuw de grote steden de kleine overheersen.¹⁶ In Rijnland lijkt vooralsnog de situatie dus belangrijk anders te zijn dan in Vlaanderen. In Rijnland is er geen samenhang te vinden tussen, enerzijds, de overgang van rechtbank naar uitvoerend bestuur en, anderzijds, de wijzigingen in de sociaal-economische structuur op het platteland, noch chronologisch, noch inhoudelijk.

Nog een derde onderzoeksrichting in de waterstaatsgeschiedenis die meer aandacht verdient, is de mentale geschiedenis: de ontwikkeling van de attitude van de mens ten opzichte van de natuur. Manfred Jakubowski-Tiessen en Marie Luisa Allemeyer hebben daarvan goede voorbeelden gegeven. Zij problematiseren de verhouding mens-natuur-God aan de hand van de reacties op stormvloedrampen en kiezen daarbij een contextueel, groen perspectief: zowel institutionele als landschappelijke ontwikkelingen worden grondig onderzocht en gecombineerd met reflexieve bronnen afkomstig van technici, wetenschappers en geestelijken.¹⁷ Dit heeft ons geïnspireerd om landschapsbe-

¹⁶ H. Kokken, *Steden en staten. Dagvaarten van steden en staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag, 1991) 32.

schrijvingen van tijdgenoten toe te voegen, maar het thema kan verder worden geïntegreerd. Welke houding bestond er tegenover het water en hoe veranderde dat? Hoe maakbaar was de natuur? Wat was de invloed van de wetenschappelijke revolutie en de Verlichting op de houding ten opzichte van de natuur? Was hier al voor de introductie van het protestantisme een mentaliteit die men doelrationeel zou mogen noemen?

Wij hopen dat historici dergelijke vragen in de toekomst onder de loep zullen nemen. De Nederlandse waterstaatsgeschiedenis biedt daarvoor uitstekend materiaal.

Petra J. E. M. van Dam (1963) is verbonden aan het Research Institute for the Heritage and History of the Cultural Landscape and Urban Environment (www.clue.nu), Vrije Universiteit Amsterdam.

Milja van Tielhof (1963) is werkzaam als programmaleider bij het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag.

Summary

Petra J. E. M. van Dam and Milja van Tielhof, *Reply. The New History of Water Management*

Waterstaat in stedenland is a scholarly monograph that aims to be a 'green and contextual history of water management'. The authors focus on long-term developments with regard to managing the quantity and quality of water, the landscape, the economy and institutions while using a multidisciplinary approach. This broad history of the Dutch Rijnland area spans almost a thousand years (ca. 900-1856). At the heart of the study are questions that are relevant for environmental historians. The man-made and natural causes, and consequences, of various changes in the relationship between mankind and water are described in detail. The authors expand upon this position further in their 'Reply' and explore the effectiveness of the peat policies within the framework of the tensions between government and market forces. Recommendations for future research areas are also provided.

¹⁷ M. Jakubowski-Tiessen, *Sturmflut 1717. Die Bewältigung einer Naturkatastrophe in der Frühen Neuzeit* (München, 1992); M. L. Allemeyer, *Kein Land ohne Deich...! 'Lebenswelten einer Küstengesellschaft in der Frühen Neuzeit* (Göttingen, 2006).

Rembrandt in 2006: *splendeur et misère* van een herdenkingsjaar

E. O. G. HAITSMAN MULIER

In 2006 was het 400 jaar geleden dat Rembrandt geboren werd. Natuurlijk lagen al lang van te voren plannen klaar om dat te vieren. Speciale tentoonstellingen, bijzondere bijeenkomsten en gelegenheden uitgaven lieten dan ook niet op zich wachten. En de steeds verder gaande commercialisering van het feest met enorme plakaten en reclames, culminerend in een heuse 'Nachtwachter' bestaande uit vele bronzen beelden op het Amsterdamse Rembrandtplein, was duidelijk zichtbaar. Waarom zouden nu in een historisch tijdschrift aan deze herdenking de nodige bladzijden moeten worden gewijd? Rembrandt was immers een kunstenaar, die een omvangrijk oeuvre heeft nagelaten, dat altijd bewonderd is en door kunsthistorici op velerlei wijze is geanalyseerd. Welke bijdrage zouden historici dan nog kunnen leveren? Zij kunnen in elk geval de interpretaties van Rembrandts werk voor wat de historische kant ervan betreft nader bekijken. Bovendien nagaan in hoeverre hun collega's kunsthistorici de historische aspecten van het leven van de zeventiende-eeuwse schilder bij de duiding betrekken.

Het interpreteren van Rembrandts bestaan zou zo als een onderdeel van cultuur- en ideeëngeschiedenis kunnen worden gezien, waarin ook een historiografische component aanwezig is. Waarom is bijvoorbeeld het latere leven van Rembrandt in mineur beschreven als dat van de verarmde en miskende kunstenaar, die maar weinig opdrachten kreeg, omdat men zijn stijl niet meer kon waarderen? Had dat soms iets te maken met de behoefte aan een dergelijke visie op een groot kunstenaar in een romantische negentiende eeuw? De musical die in 2006 over Rembrandts leven werd opgevoerd bracht nog dit beeld. 'Hij weigerde – rebel die hij was – te buigen voor de machtige Heren van de Gracht, hetgeen tot zijn financiële ondergang leidde. Maar Rembrandt verkoos vrijheid boven dwang', zo luidde de wervende tekst van deze productie.¹

Ook mag de vraag gesteld worden of Rembrandt altijd wel een gevierd kunstenaar is geweest. Door de opkomst van het classicisme in de beeldende kunst van de latere zeventiende eeuw werd zijn werk gaandeweg minder aanvaardbaar gevonden en pas in de negentiende eeuw stond hij weer volop in de aandacht. Dat was mede een gevolg van de professionalisering van de kunstgeschiedenis, die het connaisseurschap, het herkennen van het werk van schilders met ondermeer een grote dosis intuïtie, als belangrijkste bekwaamheid van de beoefenaar van het vak vereiste. Overal werden daarop eind negentiende en in de eerste decennia van de twintigste eeuw Rembrandts ontdekt en zijn oeuvre nam toe met honderden schilderijen van zijn hand.²

¹ *NRC-Handelsblad*, 1 juni 2006.